જાણો છો, એક રાષ્ટ્રને બીજા રાષ્ટ્રના કાયદાઓ સામે કેટલું રક્ષણ મળે છે?

ખાસ લેખ: ૧
ડૉ. રાજીવકુમાર ગુપ્તા આઈ.એ.એસ.
(એક્ઝીક્યુટિવ ડિરેકટર સરદાર સરોવર,નર્મદા નિગમ લિ.)

શેકસપિયરે સૌંદર્ય સામ્રાજ્ઞી કલીયોપેટ્રાના સૌંદર્ય વિશે કહ્યું હતું, 'તેનામાં રહેલી અસીમ વિવિધતાને ઉમર ક્યારેય ક્ષીણ કરી નહી શકે કે રૂઢિ ક્યારેય તેને વાસી નહી બનાવી શકે.' શેકસપિયરના આ ચિરપ્રસિદ્ધ શબ્દો, આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં રહેલી સાર્વભૌમ કાયદાકીય કવચની વિચારધારાની સ્થિતિ માટે પણ એટલા જ બંધબેસતા છે. આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદામાં એક એવી વિચારધારા પ્રવર્તે છે કે જે તે રાષ્ટ્રને સાર્વભૌમ રાષ્ટ્ર તરીકે બીજા રાષ્ટ્રના કાયદાઓ સામે રક્ષણ આપવું જોઈએ એટલે કે કાયદાઓ સામે એક પ્રકારનું કવચ આપવું જોઈએ. સ્થિતિ એવી છે કે કલીયોપેટ્રાના સૌંદર્યની જેમ કાયદાકીય કવચ આપવાની આ વિચારધારા પણ લગભગ અમર બની ગઈ છે. ભારતમાં તો, આ વિચારધારા સાવ અદના નાગરિકને પણ અસર કરે છે.

રાજા- મહારાજાઓ અને રાણીઓના રાજનો જમાનો વીતી ગયો છે, તલવારો વડે યુદ્ધો ખેલાતાં અને તાલીમબદ્ધ કબૂતરો મારફત સંદેશા મોકલાતા એ દિવસો પણ હવે વીતી ગયા છે. વિશ્વે લોકશાહી શાસન પદ્ધતિ અપનાવી લીધી છે અને યુદ્ધો હવે આંતરખંડીય બેલીસ્ટિક મિસાઈલ્સ ધરાવતાં શકિતશાળી લશ્કરોની મદદથી ખેલાય છે અને માહિતીની આપલે ઈન્ટરનેટ દ્વારા થાય છે. આપણા આ નાનકડા ગ્રહ પરની ગતિવિધિઓનો અંકુશ અવકાશ અને સાયબરસ્પેસમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓના હાથમાં ચાલ્યો ગયો છે, છતાં કેટલાક જૂના સિદ્ધાંતો હજી પણ આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંબંધોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રને બીજા રાષ્ટ્રના કાયદાઓ સામે કાયદાકીય કવચ આપવાનો વિચાર આવો જ એક સિદ્ધાંત છે. તેનાં મૂળિયાં છેક રાષ્ટ્ર વ્યવસ્થાના જન્મ જેટલાં જૂનાં હોવાનું જાણી શકાય છે અને કાળક્રમે તેમાં આવેલા ફેરફારો દરેક દેશમાં જોઈ શકાય છે.

સાર્વભૌમ કાયદાકીય કવચનો વિચાર, રાષ્ટ્રો વચ્ચેના આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવહારોમાં એક સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાંત તરીકે બહુ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે અને તેને પ્રચલિત આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના એક ભાગ તરીકે સામાન્ય રીતે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે. આ વિચારની પહોંચ અને તેનું હાર્દ જે તે ચોક્કસ સમયના અનુસંધાનમાં અને એ સમયની રાજકીય વિચારધારાની પશ્ચાદભૂમાં સૌથી સારી રીતે સમજી શકાય તેમ છે. રાજાશાહી, સામંતશાહી કે લોકશાહી જેવાં શાસનનાં વિવિધ સ્વરૂપ પણ આ વિચારની પહોંચ અને તેનું હાર્દ નક્કી કરવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. રાજાઓ જ વહીવટ ચલાવતા હોય એવી શાસન વ્યવસ્થામાં સાર્વભૌમત્વને રાજાના પદ સાથે સાંકળી લેવામાં આવતું અને તેથી સાર્વભૌમ કવચના વિચારનો વ્યક્તિગત સ્વરૂપે વધુ વિચાર થયો. એટલે કે એક દેશનો રાજા કોઈ બીજા દેશમાં જાય ત્યારે એ દેશમાં તે વિદેશી સાર્વભૌમ સત્તા તરીકે સાર્વભૌમ કવચ મેળવી શકે.

વાંચીને નવાઈ લાગશે, પણ જુદાં જુદાં રજવાડાંના વડા/ રાજા/ શાસકને સ્થાનિક કાયદા સામે રક્ષણ આપવાનો આ વિચાર, એકદમ અંગત ગણાય એવી બાબતોમાં પણ પ્રચલિત આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદાના એક ભાગ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભમાં કેટલાક અત્યંત રસપ્રદ કિસ્સા ટાંકી શકાય. ૧૯મી સદીના અંતભાગમાં જોહોર નામના એક મલેશિયન રજવાડાના સુલતાન થોડા સમય માટે ઈંગ્લેન્ડ ગયા હતા. રંગીન મિજાજના સુલતાનને મિથેલ નામની એક છોકરી સાથે ઈશ્ક થઈ ગયો. છોકરીની વધુ નજીક પહોંચી શકાય એટલે તેમણે તેની સાથે શાદી કરવાનું વચન પણ આપ્યું, પરંતુ સુલતાને પોતાની સાચી ઓળખ આપી નહી અને પોતાના માટે આલ્બર્ટ બેકર નામનું એક નામ ઉપજાવી કાઢ્યું. એકવાર અણધારી રીતે મિથેલને ખબર પડી ગઈ કે આલ્બર્ટ બેકર તો સુલતાન છે, પણ સુલતાને મિથેલ પાસેથી વચન લીધું કે તે કોઈને આ વાત કરશે નહી. સુલતાને એમ કહ્યું કે તેઓ પોતાની ઓળખ છુપાવી રાખવા માગતા હોવાથી મિથેલે તેમને આલ્બર્ટ બેકર સિવાય બીજા કોઈ નામે બોલાવવા પણ નહીં. પાછળથી, તેમણે મિથેલ સાથે શાદી કરવાનો ઈન્કાર કરી દીધો. મિથેલ એ સમયના ઈંગ્લેન્ડના કાયદાનુસાર વચનભંગ કરવાના આરોપ સાથે અદાલતમાં ગઈ. ત્યારે જોહોરના સુલતાને એક સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રના વડા તરીકેની પોતાની સાચી ઓળખ છતી કરી અને કહ્યું કે તેમણે જે કંઈ કર્યું છે તે બદલ તેમની સામે ઈંગ્લેન્ડની મ્યુનિસિપલ કોર્ટસમાં કોઈ પગલાં લઈ શકાય નહીં. અદાલતે એવું ઠેરવ્યું કે સુલતાને તેમની પાસે પગલાં લેવાનો સમય આવ્યો ત્યાં સુધી પોતે એક સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રના વડા છે એવી હકીકત છુપાવી, તેનો એવો અર્થ નથી થતો કે યોગ્ય સમયે તેઓ પોતાની સાચી ઓળખ છતી કરી શકે નહીં. અદાલતે કહ્યું કે આ સંજોગોમાં મિથેલે જે આક્ષેપો કર્યા છે તેની તપાસમાં ઉતરવાનું અદાલતના ન્યાયક્ષેત્રમાં આવતું નથી. આમ, મિથેલની નિરાશા વચ્ચે અદાલતે સુલતાનને વચનભંગના કેસમાં કાયદા સામે રક્ષણ આપ્યું.

તમે કોઈ વિદેશી સત્તા સામે કોઈ કરારના ભંગ બદલ કોઈ પણ ભારતીય અદાલતમાં કેસ માંડી શકો નહીં. લોકશાહીવાળા, સ્વતંત્ર દેશ ભારતમાં આ વાત વિચિત્ર અને નવાઈજનક લાગે તેવી છે.

એ જ રીતે, વીસમી સદીની શરૂઆતમાં, વડોદરાના રજવાડાના ગાયકવાડને ઈંગ્લેન્ડની તેમની મુલાકાત દરમિયાન શ્રીમતી સ્ટેથેમ નામની એક પરિણીત સન્નારી સાથે લાગણીનો સંબંધ બંધાઈ ગયો. એ સન્નારીના પતિ શ્રી સ્ટેથેમને આ સંબંધની ગંધ આવી ગઈ એટલે તેણે શ્રીમતી સ્ટેથેમ સાથે છૂટાછેડા માગતો કેસ દાખલ કર્યો અને બીજા પ્રતિવાદી તરીકે વડોદરાના ગાયકવાડનું નામ પણ ઉમેર્યું. ગાયકવાડે એ કેસમાં સાર્વભૌમ કવચનું રક્ષણ માગ્યું. સામાન્ય સંજોગોમાં, કોઈ પણ નાગરિક આવા કેસમાં જવાબદાર ઠર્યો હોત પણ અદાલતે ગાયકવાડને કાયદા સામે કવચ આપ્યું. રાજકીય વ્યવસ્થા રાજાશાહીમાંથી લોકશાહીમાં ફેરવાઈ અને શાસન વ્યવસ્થાનું સમાજવાદી સ્વરૂપ સ્વીકૃત બન્યું. એ દરમિયાન આવી અલગ અલગ તરેહની શાસનવ્યવસ્થા એક સાથે અમલમાં હતી અને તેમના વચ્ચે સંબંધ પણ ચાલુ હતો ત્યારે એક નવા વિચારે જન્મ લીધો કે સાર્વભૌમ કવચ આપવાનો મુદ્દો કોઈ વ્યક્તિના હોદ્દાને ધ્યાનમાં લઈને વિચારવો ન જોઈએ, તેને બદલે શાસન વ્યવસ્થા ભલે ગમે તે હોય પણ તેના દ્વારા ચાલતી 'સાર્વભૌમ પ્રવૃત્તિઓ' તરીકે ઓળખાતી પ્રવૃત્તિઓને ધ્યાનમાં લઈને સાર્વભૌમ કવચનો મુદ્દો વિચારવો જોઈએ.

ભારતમાં, સાર્વભૌમ કવચના મુદ્દાનો સિવિલ પ્રોસીજર કોડ, ૧૮૭૭માં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો, જેમાં દેશનાં ભૂતપૂર્વ રજવાડાંના શાસકોને મળતા વિશેષાધિકારોનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો હતો. જ્યારે આ બાબતનો ઈંગ્લેન્ડના સામાન્ય કાયદા મુજબ જ અમલ થતો હતો ત્યારે ભારતમાં સાર્વભૌમ કવચ વિશે કેટલીક ખાસ કાનૂની જોગવાઈઓ પણ હતી. પહેલાં, સિવિલ પ્રોસીજર કોડના સેકશન ૪૩૧થી સેકશન ૪૩૪માં આ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો, પાછળથી તેમનો સિવિલ પ્રોસીજર કોડના સેકશન ૮૬થી સેકશન ૮૮માં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જો કે આ સદીના મધ્ય ભાગથી અમેરિકામાં એવો વિચારપ્રવાહ રહ્યો છે કે વિદેશી સત્તાઓની વ્યાપારી પ્રવૃત્તિઓને કાયદા સામે કવચ આપી શકાય નહી અને વિદેશી સરકારો સાથે કોઈ વિવાદ થાય તો નાગરિકોને તેમના અધિકારો વિશે સીધા અદાલતમાં જઈને સ્પષ્ટતા કરવાની તક હોવી જોઈએ. ધીમે ધીમે, ઈંગ્લીશ અદાલતોએ પણ આ મત અપનાવ્યો અને છેવટે અમેરિકા અને ઈંગ્લેન્ડે અનુક્રમે ૧૯૭૬ અને ૧૯૭૮માં કાયદા સામે કવચને લગતા કાયદા ઘડી કાઢ્યા, જેમાં સ્પષ્ટ જણાવાયું હતું કે માલ કે સેવા પૂરી પાડવાનો કરાર, લોન કે ફાઈનાન્સ માટેની અન્ય કોઈ લેવડદેવડ કે અન્ય કોઈ પણ વ્યવહાર કે પ્રવૃત્તિ- પછી તે વ્યાપારી હોય, ઔદ્યોગિક હોય, આર્થિક હોય કે વ્યાવસાયિક હોય- આ પ્રકારની કોઈ પણ વ્યાપારી હેતુવાળી પ્રવૃત્તિઓને કાયદા સામે કવચનું રક્ષણ આપવામાં આવશે નહીં. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા, સિંગાપોર અને પાકિસ્તાન સુદ્ધાંએ આ જ રીતના કાયદાઓ ઘડી કાઢ્યા છે. આ બધાં પરિવર્તનો પાછળનો હેતુ એ જ હતો કે વિદેશી સત્તા સાથે વ્યવહાર કરતી કોઈ વ્યક્તિ કે કંપનીને કોઈ વાતે વાંધો પડે તો વિદેશી સત્તા સામેના પોતાના દાવાઓનો, અદાલતમાં કોઈ કાયદાકીય અડચણ વિના, ન્યાયી રીતે અને ઝડપથી ઉકેલ લાવવાની તેમને સુવિધા હોવી જોઈએ. પરંતુ ભારતમાં પરિસ્થિતિ એમ ને એમ રહી છે. તમે કોઈ વિદેશી સત્તા સામે કોઈ કરારના ભંગ બદલ કોઈ પણ ભારતીય અદાલતમાં કેસ માંડી શકો નહીં. લોકશાહીવાળા, સ્વતંત્ર દેશ ભારતમાં આ વાત વિચિત્ર અને નવાઈજનક લાગે તેવી છે, અત્યારે અદાલતી સક્રિયતા સતત વધી રહી છે ત્યારે તો ખાસ. પણ આ વિશેની કાયદાકીય સ્થિતિ બહુ સ્પષ્ટ છે. કોઈ પણ વિદેશી સરકાર કે તેની માલિકીની કંપની સાથેના કરારના ભંગથી કોઈ ભારતીય નાગરિકને નુકશાન થયું હોય તો એ નાગરિકે તે વિદેશી સરકાર કે તેની માલિકીની કંપની સામે કેસ માંડવા માટે પહેલાં, સિવિલ પ્રોસિજર કોડના સેકશન ૮૬ હેઠળ વિદેશી બાબતોના મંત્રાલયની 'મંજૂરી' લેવા માટે અરજી કરવી પડે છે.સામાન્ય સંજોગોમાં કોઈને પણ મદદરૂપ બને એવા બંધારણીય કે કરાર મુજબના અધિકારોનો આધાર હોવા છતાં, ભારતીય નાગરિકો વિદેશી સત્તાઓ સાથેના વિવાદનો ઉકેલ લાવી શકયા ન હોય એવા ઘણા કિસ્સા ટાંકી શકાય તેમ છે. સામાન્ય કોન્ટ્રાક્ટરને તેમના બિલની રકમ ચૂકવવામાં આવી ન હોય, મકાન માલિકો ભાડે આપેલી પોતાની મિલકતનું ભાડું વધારી શકતા ન હોય કે મકાન ખાલી કરાવી શકતા ન હોય, વિદેશી સરકારની માલિકીની કંપનીએ કરાર તોડયો હોય અને તેના કારણે ભારતીય કંપનીને નુકશાન થયું હોય... આવા તો ઘણા કેસ નોંધી શકાય તેમ છે. ભારતીય કાયદામાં રહેલી અસંગતતાના આ પાસા પર પ્રકાશ ફેંકતી આ લેખમાળામાં આપણે આવા કેસની ચર્ચા અને વિશ્લેષણ કરીશું. ભારતીય નાગરિક અને કંપનીઓના બંધારણીય અધિકારો અને સ્વાતંત્ર્યને ધ્યાનમાં રાખીને આપણે આ પ્રકારના કેસોની વિગતો તપાસીશું. સાથોસાથ એ પણ વિચારીશું કે એક સામાન્ય નાગરિક તરીકે તમને પણ આ કાયદાઓ કેવી અસર કરી શકે છે. ■